

शिवकालीन दागिने : एक अभ्यासात

पालव गीतांगली सतीश

तृतीय वर्ष कला , इतिहास विभाग , मु.सा.काकडे महाविद्यालय सोमेश्वरनगर.

प्रस्तावना-

प्राचीन काळी माणसाला दागिनांच्या कसलाही गंध नव्हता. परंतू आपल्या शरीराचे संरक्षण ऊन, वारा, पाऊस, यापासून करण्यासाठी प्राचीन काळी मानव झाडांची पाने, झाडांच्या साली वापर वसांच्या रूपात करत असे. त्यानंतर प्राचीन मुख्य तीन युगांचा शोध लागला . ते म्हणजे १) अश्मयुग २)तामयुग ३)लोहयुग

अश्मयुग दगडांची हत्यारे, ताम्बायुगात तांब्यांची तर लोहयुगात लोखंडाची हत्यारे बनवू लागली . तांब्याच्या युगानंतर माणूस कवड्या, फळांच्या बिया यांचा वापर करून दागिने बनवू लागला . ताम्बायुगापूर्वी मानवाला कोणत्याही कला अवगत नव्हत्या . त्यामुळेच माणूस असा होता . परंतु कालांतराने कला अवगत होऊ लागल्यानंतर त्याला आपल्या शरीराची ठेवणे व अलंकाराची शोभा कशी वाढवायची ही कला हळूहळू अवगत होऊ लागली . त्याला दागिनांबद्दल आवड निर्माण झाली.

त्यानंतर कालांतराने महाराष्ट्रामध्ये अनेक राजे महाराजांच्या काळी अनेक दागिनांच्या शोध लागला व त्यातील एक महाराष्ट्रातील महत्वपूर्ण अलंकार पद्धती म्हणजे शिवकालीन अलंकार होय . शिवकाळ हा स्वराज्य स्थापनेचा प्रारंभीचा काळ होता . अलंकार हे पारंपारिक संस्कार जपण्याचे साधन होते . कारण अलंकारांचा संबंध सामाजिक , आर्थिक , आणि राजकीय परिस्थितीशी येतोच. काही ठळक अलंकार हे लोक रोजच वापरत असत. या ठळक अलंकारांचा उल्लेख आपण पुढील साहित्याच्या आधारे अभ्यासणार आहोत . काही दागिने दैनंदिन वापराची असत तर काही विशेष प्रसंगाना घातले जात. शिवकाळात बक्षीसे , नजराना भेट दागिनांच्या स्वरूपात दिली जात. लग्नात मुलीला दागिने दिलेचे गेले पाहिजेत अशी परंपरा प्राचीन काळापासून असलेली दिसून येते व आज ही ती परंपरा चालूच आहे व यापुढेही ती चालूच राहणार ,असे दिसून येते . शिवकालामध्ये अंगावर दागिने असणे हे वासाऐवढे मानले जाई.

अति प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रीयन लोकांना दागदागिन्यांची हौस होती . शिवकालीन दागिन्यांचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की भारतीय स्त्री नाकातील नथ हा दागिना मुस्लिम आक्रमणानंतर परिधान करू लागल्या . अलंकाराच्या अलंकारामध्ये आणि नावामध्ये जरी बदल असला तरी त्याच प्रकारचे नवीन रूपात साचेबंद पद्धतीचे अलंकार प्रत्येक काळात वापरले गेल्याचे दिसते . अलंकाराची माहिती साधारणता: सिंधु संस्कृती पासून मिळते. प्राचीन काळात स्त्रियांसारखेच पुरुषांनाही दागिन्यांचा मोह असल्याचे

दिसून येते . परंतु आता पुरुषांच्या दागिने वापराच्या पद्धतीत बराच फरक पडला असल्याचे दिसून येते . वैयक्तिक संशोधनासाठी पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना दागिन्यांची जास्त आवड असल्यासारखे दिसते . काळानुरूप अलंकार पद्धतीत बराच बदल घडून आल्याचे दिसून येते . पुर्वी राजेशाही घराण्यानुसार दागिन्यांची परंपरा चालत आली होती. परंतु सध्याच्या काळात एखादया टी.व्ही.सिरियल वर एखादया सेलिब्रेटीने थोडाफार वेगळा दागिना घातला तर तो लगेच सर्वसामान्यापर्यंत पोहोचतो .

सोन्या-चांदीचे , हि -यामोत्यांचे मौल्यवान दागिने शिवकाळात केले जात. त्यामध्ये मोठे वजनदार कडे आपल्याला पहावयास मिळतात . शिवाजी महाराजांनी सुरतेचे पहिली लुट केली तेव्हा महाराजांना एका हिंदू व्यापा-याच्या घरी २८ शेर वजनाचे मोत्याचे कडे सापडले . तसेच सुवासिनीचे असे काही खास दागिने आहेत व ते स्त्रियांनीच वापरले पाहिजेत असा संकेत आहे . उदा : जोडवी, नथ, मंगळसूत्र, बांगड्या ही सवाष्ण स्त्रीने घातलेच पाहिजेत असा संकेत होता, पण अलीकडे असा संकेत राहिलेला दिसत नाही .

उद्देश :

- १) शिवकालीन अलंकार समजावून घेणे व त्याचे महत्त्व विशद करणे .
- २) शिवकालीन दागिन्यांशी परिचय असणे .
- ३) आधुनिक युगात प्राचीन दागिन्यांचा परिचय असणे .
- ४) शिवकालीन दागिने व आधुनिक दागिने यातील फरक समजावा .
- ५) शिवकालीन पुरुष व आधुनिक पुरुष यांच्यातील फरक समजून घेणे .

एक : डोक्यावरील दागिने

कपाळावरील टिकलीचाही समावेश डोक्यावरच्या अलंकारामध्ये होत असावा असे दिसते . डोक्यावरच्या अलंकाराची अनेक नावे आहेत . ते अनेक कारणांसाठी वापरले जाते . स्त्री-पुरुषांच्या मस्तकावर धारण करावयाच्या अलंकारांना मास्तकभरण असे म्हणतात . यामध्ये बिंदी, बिजवरा, भांगटिळा, मुकूट, अशा अलंकाराचा समावेश होतो . नाट्यशास्त्राप्रमाणे स्त्रियांच्या डोक्यावरील दागिन्यांचे प्रकार सांगितले आहेत . बिंदी, बिजवरा, मुदराखडी, मुकूट, सोन्याची पगडी, भांगसर इत्यादी अलंकाराचा समावेश डोक्यावरील अलंकारांमध्ये होतो .

मुकूट हा डोक्याचा एक अलंकार आहे . हा डोक्याचा एक चांगला व मोठा अलंकार आहे . मुकूटाला धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वाचे स्थान आहे असे मानले जाते . जेव्हा एखादी व्यक्ती राज्यकर्ता म्हणून काम करीत असते तेव्हा त्याच्या डोक्यावर राजमुकूट हे एक सर्व भौमत्वाचे खास वैशिष्ट्य मानले जाते .

दोन : कानातील अलंकार

कानातील विविध अलंकाराची नावे प्राचीन साहित्यातून मिळतात. कर्णफूल, कर्णशोभना किंवा हिरण्यकर्ण या नावाचे कुंडल पुरुष वापरत होते आणि चक्र नावाचे कर्णफूल स्त्रिया वापरत होत्या . कानाच्या खाली आणि बाजूला छिद्रे पाडणे ही जुनी परंपरा आहे. कर्णवेध हा एक समारंभ मानला जात असे. हे सर्व सुंदर व महानतेचे चित्र असे . कानातील दागिने पाच प्रकारांमध्ये मोडतात . पत्रकुंडल, नारळाच्या शंकू किंवा ताडाच्या पानापासून बनविले जात असे. शिवकालीन स्त्री आणि पुरुष विविध प्रकारचे कानातील अलंकार घालीत असत. “ कर्णभूषण, कर्णपुरा आणि कुंडल ” ही कानातील दागिन्यांची नावे आढळतात.

कानातील काही दागिने / अलंकार असे आहेत की बटातील अंगठी आहेत हेच लक्षात येत नाही. पण ते कानातील अलंकार असतात. कालिदासाने कानातील विविधालंकारांचे वर्णन केले आहे. निरनिराळ्या प्राचीन साहित्यिकांनी कानांतील अनेक अलंकारांचा उल्लेख केला आहे. कर्णपुरा, पंखा, बुगडी, कुड्या, फुले, झुबे, इत्यादी.

तीन: नाकातील अलंकार

कालिदास, बाणभट्ट, इ. संस्कृत कवींनी नखशिखान्त शरीरावरील सर्व अलंकाराचे वर्णन केले आहे परंतु नाकातील कोणत्याही अलंकाराचा उल्लेख त्यांच्या साहित्यात दिसून येत नाही. त्यावरून प्राचीन काळी नाकात अलंकार घालण्याची प्रथा नसावी. 'नथ, लवंग, लोलक, चमकी, मोरणी, हे नाकातील अलंकार मुसलमानांच्या संपर्कातून आले असावेत, असा तर्क आहे. अरब स्त्रिया नाकात नथ वजा वलय घालतात. उत्तर भारतात सोन्याच्या तारेचे वलय नाकात घालण्याचा प्रघात अनेक जातीत आढळतो. तो बहुधा मुसलमानी प्रभावाचाच परिणाम असावा.

इ. स. १० व्या शतकात नाकातल्या अलंकाराचे उल्लेख संस्कृत साहित्यात आढळू लागले. आणि नंतरच्या काळात तो महाराष्ट्रातील खास आवडीचा व महत्त्वाचा अलंकार बनून राहिला.

चार: गळ्यातील अलंकार

गळ्यातील विविध प्रकारचे अलंकार उत्खणनांत सापडले आहेत. शिवकालीन स्त्री-पुरुष गळ्यातीलविविध अलंकार (ताईत,हार) वापरत होते. कौटिल्याने आपल्या ग्रंथामध्ये अनेक प्रकारच्या कंठहाराचा समावेश केला आहे. त्यामध्ये शिर्षक, उपशिर्षक, प्रककांडक, तरलप्रतिबंध, अर्धहार, गुच्छ, नक्षत्रमाला, अर्धगुच्छ, मनोवका अशा प्रकारच्या अनेक हारांचा समावेशहोतो.

त्रिफलक हा कंठहार मौल्यवान खड्याच्या शिलेसारखा किंवा मौल्यवान खडे ज्याच्या तिन किंवा पाच सोन्याच्या पानाखाली होते. पंचफलक हा कंठहार मौल्यवान खड्यांच्या पाच शिलासारखे आहे. रत्नावली ही एक मोत्याची सर असलेला कंठहार आहे. सोपनक ही मोत्याची सर होती. तिला सोन्याची तार होती. सगळ्याच प्रकारचे अलंकार कदाचित त्या काळातील लोक घालत असत. आणखीनच काही नावे कंठहाराच्या संदर्भात दिसून येतात. मुक्तावली व कंठहार मोत्यापासून तयार केला होता. तारावर हा मोठ्या मोत्यापासून केलेला कंठहार व सर्वसाधारण कंठहार यालानुसृते हार म्हणत असत. तसेच मोत्याची एकपदरी माळ त्यालाहारवस्ती म्हणत.

यामध्ये अशा प्रकारच्या एका हाराचा उल्लेख आहे. की ज्या नौलाखाहार म्हटले जाते. म्हणजे नऊ लाखांचा हा हार असला पाहिजे.

अशा प्रकारे गळ्यातील विविध अलंकार प्राचीन काळीधारण केले जात होते.

पाच हातातील अलंकार

बांगड्या : प्राचीन काळापासून बांगडी हा मनगटी अलंकार सर्वांच्या परिचयाचा आहे. अनेक प्रकारच्या बांगड्या पूर्वीपासून दिसून येतात. खाचेच्या, मण्यांच्या, मोतांच्या, सोन्याच्या, चांदीच्या, हिरामाणक्याच्या तसेच तांब्याच्या, पितळेच्या देखील बांगड्या सर्वांना माहित आहेत. निरनिराळ्या उत्खणनांतून बांगड्या सापडल्यामुळे त्या प्राचीन काळापासून आस्तित्वात होत्या हे सिध्द होते. कंकण हे कुमारी व सुवासिनी यांचा एक प्रमुख सौभाग्य अलंकार मानला जातो. विधवा मात्रकंकण वापरत नाही.....

लग्नाच्या आधी वधूला जी कंकणे भरतात त्याला महाराष्ट्रात 'लग्नचुडा' असे म्हणतात. आपला चुडा अर्थात कंकण वजाचे व्हावे, म्हणजेच आपले सौभाग्य अभंग रहावे अशी सुवासिनीची आकांक्षा असते.

गरीब स्त्रिया सोन्याच्या नव्हे चांदीच्या बांगड्या घालत.

गोठ :- सोनाळ्या नळीच्या आकारापासून तयार केलेल्या बांगडीस गोठ असे म्हणतात.

पाटल्या :- सोन्याचे कडे ठोकून चपटे करून त्यावर विविध प्रकारचे नक्षीकाम केलेले असते तिला पाटली म्हणतात.

दसागुंळे :- दहाही बोटांत घालावयाच्या अंगठ्या

अंगुष्ठा :- अंगठ्यात घालावयाची अंगठी

सहा: कमरेवरील अलंकार

कमरेभोवती जे अलंकार घातले त्याला सर्वसामान्यपणे कमरपट्टा असे म्हटले जाते. याचे वर्णन विविध संदर्भ ग्रंथातून पहावयास मिळते. या अलंकाराच्या आकार नावे साहित्यातून कळतात. अनेक प्रकारचे कमरपट्टे दिसून येतात. काही साधे आहेत तर काही मण्यांचे आहेत.

सारनाथ मध्ये मिळालेल्या अखंडीत मूर्तिशिल्पातील स्त्रियांच्या अंगावर एक जाड कमरपट्टा आणि हातात एक कंकण आहे.

नाट्यशास्त्राप्रमाणे वेगवेगळ्या प्रकारच्या कंबरपट्ट्याचे वर्णन केले आहे. ते म्हणजे कांची, मेखला, रसना, आणि कल्पा. कांची कदाचित मोत्यांची किंवा मण्यांची एक सर, मेखला हा मण्यांचा आठ सर असलेला कंबरपट्टा आहे. रसना सोळा आणि कल्पा २५ सरांचा कमरपट्टा आहे.

नाट्यशास्त्राप्रमाणे वेगवेगळ्या प्रकारच्या कंबरपट्ट्यांचे वर्णन केले आहे. ते म्हणजे 'तरल आणि सुत्रक' होत. तरल हा सैल कमरपट्टा होता आणि सुत्रक हा सर असलेला कमरपट्टा आहे. बाणभट्टाने "रसना मेखला, कांची किंवा कांचीदोमण, कटीसुत्र वाकूलमेखला आणि मौनी मेखला इ. चे वर्णन केले आहे. मौनीमेखला हा मुंजा गवतापासून बनविलेला कमरपट्टा आहे आणि सामान्यपणे जोगी लोक हा प्रकार घालत असत.

सात : पायातील अलंकार

पायातील अलंकार पैजण किंवा तोरड्या, साकळ्या, वाळे इ. शिवकालीन काळात लोक वापरत होते. स्त्रिया पैजण घालत असत. याचापुरावा छोटे तांब्याचे पाय आणि मातीच्या घड्यावरच्या चित्रावरून मिळतो. लहान पायावर दाखविलेला पैजणावर थोडे वक्र दिलेला वर्तुळ, जेपोकळ नळीपासून बनविले आहे. त्याप्रमाणे पैजण आताच्या भारतातील स्त्रिया घालतात. नाट्यशास्त्रामध्ये स्त्रियांच्या पायातील वेगवेगळ्या प्रकारच्या दागिन्यांचे वर्णन आहे. या काळातील स्त्रिया वेगवेगळे दागिने घालत असत. ते म्हणजे पदपत्र, नुपूर किनकिनी आणि पदकटक होय. पुढे आवाज होणारे पैजणही घातले जात. हा अलंकार आताच्या पायलासारखा आहे. हा दागिना मुली आणि मोठ्या स्त्रियांमध्ये आजही सर्वमान्य आहे.

अलंकार परिधान करण्याची अनेक कारणे आहेत. साधारणतः शरिरशोबना बरोबरच धार्मिक विधी, देवदेवतांचा अनुग्रह, जादूटोणा यासाठी तसेच ग्रहपीडा, भूतपिशाच यांच्या निवारणासाठी मंगळसुत्र, अंगठी, ताईत, कवच यासारखे अलंकार वापरण्याची प्रथा आहे. त्याचप्रमाणे ऋग्वेदातील आणखी एक अलंकार म्हणजे खादी साखळ्या, कड्या तोड्या अशा अर्थाने हा शब्द येतो.